

I Коріння¹

*Я народилась у родині, якій вдалося зберегти
тяглість традиції та пам'яті*

— Пані Оксано, Ви письменниця, інтелектуалка, особистість із чітко окресленими поглядами, для багатьох — ікона сучасної української культури. Що для Оксани Забужко означає дефініція «українська письменниця»?

— Так, безперечно, я українська письменниця. І я завжди дуже гостро відчувала багаж того, що називається літературним родоводом. Коли йдеться про духовну спадщину, почуваю свою відповідальність перед моїми попередниками — митцями, що вже від нас відійшли, але свідомо вибрали належність до української літератури, попри те, що це була література колоніальна. Те, що вони були українськими письменниками, не давало їм жодної вигоди. Радше, як висловився Юрій Шевельов², вибір

¹ Переклад із польської Дзвенислави Матіяш (розділи I–XVI).

² Юрій Шевельов (1908–2002), користувався також псевдонімом Юрій Шерех — український мовознавець, літературний критик, есеїст, із 1944 року перебував на еміграції в Німеччині, Швеції, США; викладав у Гарвардському університеті, згодом професор Колумбійського університету; один із засновників двох ключових еміграційних інституцій: Мистецького українського руху (МУР) і Української вільної академії наук. Автор революційної праці з історії фонології української мови

бути українцем нічого, крім неприємностей, не означав. Був це вибір *a priori* трагічний, принаймні упродовж двох останніх століть. Саме цей період охоплює моя генетична пам'ять, чи мало явищ я сприймаю і відчуваю як такі, що близькі для мене.

— *З якою традицією в українській культурі Ви відчуваєте найтісніший зв'язок?*

— Я росла з історичною свідомістю, яку означила б як прив'язаність до традиції соборної України. Значною мірою це пов'язано з походженням моєї родини: тато родом із Західної України, мама з Центральної.

Чільне місце в історичних переказах моєї родини посідає 22 січня 1919 року, День злуки³, проголошення Декларації про незалежність України і величезна маніфестація українців, якою вони зустріли цю подію на Софійському майдані в Києві. Цього дня там опинилися, втягнені у вир історії, двоє моїх дідів — Іван Забужко, дідусь по батьківській лінії, і Яків Марчишин, брат моєї бабуні по матері.

Молодий Іван Забужко 1918 року втік із дому, добровольцем став до лав Української галицької армії⁴, і вже як воїн цієї

«A Historical Phonology of the Ukrainian Language» (1979), а також численних есеїв, присвячених українській літературі та культурі, виданих зокрема у книгах «Вибрані праці» (у 2 книгах, Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008) та «3 історії незакінченої війни» (Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009), а також автобіографії: «Я — мене — мені... (і довкруги)» (Харків: Видавець Савчук О. О., Том 1, 2017; Том 2, 2021). Польською мовою про Шевельова див. «Ukraina, ludzie i książki» Б. Бердиховської (Вроцлав, 2006), а також листування Шевельова з Єжи Ґедройцем у: Єжи Ґедройць та українська еміграція. Листування 1950–1982 роки. Упорядкування, передне слово і коментарі Богумілі Бердиховської. Київ: Критика, 2008.

³ Йдеться про День Соборності України — урочисте проголошення 22 січня 1919 року в Києві на Софійському майдані Акту злуки двох українських держав: ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки) та УНР (Української Народної Республіки).

⁴ Українська галицька армія (УГА) — регулярна армія Західноукраїнської Народної Республіки, створена в листопаді 1918 року для збройного опору намаганням польських політиків за підтримки Антанти розширити території Польської Республіки шляхом приєднання західноукраїнських земель. Через лави УГА пройшло понад 150 тис. осіб, що мало велике значення для розвитку модерного українського патріотизму.

армії потрапив до Києва. Стоячи в День злуки України на Софійському майдані, він чув промову Симона Петлюри. Згодом, багато років по тому, він натхненно, із сяючими очима, розповідав про це моему татові. Стверджував, що такого оратора, як Петлюра, йому більше не доводилось у житті чути. Розповідав також про піднесення, яке охопило тоді його самого і його товаришів, що стояли на Софійському майдані. Вони були готові без вагань боротися й полягти за незалежність України. Я була вихована на цьому міфі, який мені передав тато, а йому — його батько.

Яків Марчишин, перед тим як опинитися на Софійському майдані в День злуки, встиг закінчити 1913 року Київський університет і рік пропрацювати вчителем у київській гімназії; 1914 року його мобілізували в російську армію і відправили на фронт. Проте вже у 1918-му він у лавах армії Української Народної Республіки⁵ потрапляє до Києва. За кілька тижнів після маніфестації на Софійському майдані йому дають відпустку, він їде додому і розповідає рідним про свої переживання у День злуки. Розповідав він про це з таким самим блиском в очах, як Іван Забужко в себе вдома. Говорив про великий день української історії, а також про піднесення й натхнення, із яким жили українці в ті місяці національного відродження, про почуття, які так чудово передав Павло Тичина у поемі «Золотий гомін». Після відпустки Яків Марчишин повернувся в армію і невдовзі загинув — не знати ані як, ані де. Залишив у родинній традиції свій спомин про той великий для українців день, 22 січня 1919 року.

⁵ Українська Народна Республіка (УНР) — держава, що утворилася в листопаді 1917 року в Україні внаслідок розпаду царської Росії та діяльності українського національно-визвольного руху. Незалежність УНР проголошено IV універсалом 22 січня 1918 року. УНР припинила існування в результаті більшовицької агресії за Ризьким договором 1921 року. Армія УНР — формування, створені на основі українізованих частин російської армії, загонів добровольців, Січових стрільців, Вільного козацтва й колишніх військовополонених галичан.

А мій дід, Іван Забужко, коли армії УНР⁶ довелося відступати з Києва, захворів на тиф, і його, тяжкохворого, залишили вмирати в якомусь селі на Житомирщині. Але молодий і сильний Іван видужав, проте військо вже пішло, і він не міг наздогнати своїх товаришів. Тому наприкінці 1919 року він повернувся в рідні краї, на Волинь — там у нього був маєток, успадкований від батьків.

Обидва мої діди також вписуються — символічно — у передавання традиції соборної, єдиної України. Один із них прийшов із Галичини до Києва, другий — киянин із армії Української Народної Республіки. Те, як надалі склалися їхні долі, подібно до долі інших членів моєї родини, віддзеркалює в якомусь символічному сенсі долю українців у ХХ столітті.

Для мене День злуки України 1919 року є — як акт політичного самоусвідомлення — однією з найважливіших вихідних точок історії України. Цей день і дотепер накладає відбиток на сучасну українську історію: це перемога України як модерного національного проекту. Вчорашні «русини»⁷ й «малороси»⁸,

⁶ Війська Директорії очолював Головний Отаман Армії УНР Симон Петлюра. Ядром війська Протигетьманського повстання був тритисячний загін Січових стрільців (військовий підрозділ Армії УНР, сформований з військовополонених австро-угорської армії) під командуванням Євгена Коновальця. Невдовзі армія Директорії збільшилася до 40 тисяч, серед іншого і завдяки УГА. (Прим. ред.)

⁷ Русини — назва українців до ХІХ століття, на Поділлі до ХХ століття, на західноукраїнських землях — до другої половини ХХ століття. Донині збереглася на Закарпатті та серед емігрантів-закарпатців у США. Похідне від форми множини «русь». Як самоназва «русини» виникло в пізньому середньовіччі на теренах сучасних України та Білорусі; протиставлялося московській самоназві «русский». У Речі Посполитій ХVІ–ХVІІІ століття назви «русини», «рутени» (лат. *Rutheni*) вживалися на позначення українців та білорусів разом (для протиставлення їх «москві», «москвинам») або тільки щодо українців (для відрізнення їх від «литвинів» — мешканців Великого князівства Литовського). У Габсбурзькій монархії було офіційною назвою всіх її українських підданих. Із розвитком української національної свідомості самоназви «русини» на заході та «малороси» на сході України витіснила самоназва «українці».

⁸ Малороси — термін, що вживався у ХVІІІ–ХІХ ст. як частиною самих українців, так і офіційно у царській Росії щодо населення підросійської України. Ярослав Грицак у «Нарисах історії України» (Київ, 1996) пише: «Нове українське дворянство в імперській столиці вважало Малоросією своєю батьківщиною, але батьківщиною, яка була частиною більшої держави — Російської імперії. Між цими двома патріотизмами — „малоросійським“ і „великоросійським“ для них не існувало суперечності. Вони мали всі підстави називати імперію своєю, адже протягом ХVІІІ ст. вихідці із малоросійських

котрих віками розділяли кордони чужих імперій, де їх вважали за невизначений етнічний субстрат, проголосили того дня, що вони є однією політичною нацією, завдяки чому у відліку історичного часу розпочалася нова епоха. Всі пізніші спроби перевести стрілки годинника назад, з яких великою мірою складалася історія України ХХ століття і які тривають і надалі, можна безпомилково діагностувати на основі того, який дискурс твориться навколо саме цієї дати. Вона також є точкою відліку і для моєї ідентичності як письменниці, інтелектуалки та українки.

— Однак і у Вашому поколінні аж до кінця 80-х років ХХ століття не можна було публічно культивувати цю традицію...

— В українській версії радянської культури згадки про цю подію на Софійському майдані, що мала символічне значення «народження нації», доки жили свідки цих подій, були винятково висміювальними чи гротескно-деструктивними, як у фільмі Олександра Довженка «Арсенал»⁹. Хоча, беручи до уваги те, що сам Довженко воював у війську Української Народної Республіки, слід сприймати «Арсенал» як фільм трагічний.

Із етичного погляду цей фільм важко дивитися, адже це пасквіль, у якому Довженко, користаючись зі свого величезного режисерського таланту, паплюжить усе те, за що сам ще кілька років тому боровся. «Арсенал» стає підтвердженням цілковитої тогочасної капітуляції Довженка перед сталінським режимом. Якщо пригадати роман Джорджа Орвелла «1984», цей фільм став для Довженка «кімнатою 101»¹⁰. Проте в останні

родин своєю діяльністю мостили шлях до її триумфу. <...> Тип „малороса“, який поєднував симпатію до України, до її природи, пісень і т.п. з відданою службою Російській імперії, був однією із характерних фігур в українській політичній і культурній історії ХІХ ст.»

⁹ «Арсенал» (1928) — фільм найвидатнішого українського режисера Олександра Довженка, де події, що відбуваються в Україні 1918-го, присвячені боротьбі між більшовиками і військами УНР, яких у радянські часи зневажливо називали петлюрівцями. У фільмі зображено, зокрема, бої в Києві та придушення більшовицького повстання на заводі «Арсенал». Довженко брав у них участь ще як воїн армії УНР.

¹⁰ Йдеться про згадану в романі Орвелла «1984» кімнату тортур у Міністерстві Любові, де в'язні самі себе піддавали тортурам власних страхів і фобій.

десятиліття існування СРСР навіть і «Арсеналу» не можна було показувати, бо на саму тему боротьби українців за незалежність у 1917–1920 роках наклали табу.

Натомість єдиним літературним джерелом про події 1919 року, доступним у пору моєї юності, було не українське джерело, а російське. Маю на увазі роман Міхаїла Булгакова «Біла гвардія»¹¹, роман антиукраїнського змісту. Я би хотіла колись на тему цього роману і самого Булгакова написати есеї із власною інтерпретацією, оскільки не схоже на те, що ця книга була відповідно відчитана. Як на мене, цей роман є реваншем за історичну поразку, якої 1918–1919-го росіяни зазнали в Україні. Ключовий момент роману — опис подій 22 січня 1919 року київського військового параду УНР, тільки з перспективи росіянина, вихованого в імперських традиціях. Опис переживань Ніколки Турбіна, що опинився того дня на Софійському майдані, — це опис переживань самого Булгакова, який дивився на лави українського війська і мешканців Києва, котрі, заповнюючи Софійський майдан, співають: «Бо старшини з нами, з нами, як з братами!» У цій кульмінаційній точці роману добре видно, як приголомшив Булгакова вигляд оцієї української сили, бо ж вона була явним свідченням того, що, попри десятки років колонізації, росіянам так і не вдалося підкорити цього міста — і не йшлося про військове його підкорення, а про духовне. Ось так я відчитую цю сцену, тримаючи в пам'яті отой запис родинної традиції, знаючи, що відчували тоді на Софійському майдані мої діди Іван Забужко та Яків Марчишин і тисячі таких, як вони. А от молодий Булгаков, стоячи на цьому ж

¹¹ Роман російського письменника Міхаїла Булгакова, написаний у 1922–1924 рр. Дія роману розгортається в Києві наприкінці 1918 — на початку 1919 рр., під час Протигетьманського повстання та приходу до влади Директорії. У романі, серед іншого, зображено ставлення російських київських родин до української державності. У 2011 році російський режисер Сергій Снежкін зняв дорогий художній серіал під тією самою назвою, що ще опукліше підкреслює антиукраїнські мотиви і посилює стереотипи.

майдані, неподалік від них, страждав, дивлячись на цю українську силу, на цей вибух піднесення.

Батько письменника, Афанасій Булгаков, приїхав до Києва з Росії на посаду викладача духовної семінарії, на яку було перетворено колишню Києво-Могилянську академію¹², звідки, до речі, у XVII–XVIII століттях бере початок російська освіта. Коли у XVIII столітті було засновано Московський університет, його першими викладачами стають студенти й викладачі київської академії. Припадає це на час великого «відтоку мізків» українських еліт до Москви, а невдовзі Києво-Могилянська академія, що втратила своїх викладачів і кошти на розвиток, занепадає і стає духовною семінарією Московського патріархату. Батько Булгакова, як сотні інших росіян, приїхав до Києва, згідно з політикою царату, з місією русифікації. Приїхав як колонізатор. Російський елемент, не кажучи вже про російське дворянство, у Києві на той час був дуже нечисленний. Культурний Київ тоді був польськомовним містом, і залишався таким аж до 70-х років XIX століття. У Булгакова народжуються в Києві діти, серед них і Міхаїл; він купує під Києвом земельну ділянку, мріє купити будинок, але це йому не вдається. Булгакови винаймали помешкання в архітектора Листовничого, одруженого з Ядвігою Кринською, котрого 1919 року арештувала ЧК, — це він, почесний громадянин міста, зображений у «Білій гвардії» як карикатурний «Васіліса», у чому також легко помітити тінь реваншу за будинок, якого не вдалося здобути. Старий Булгаков виховує сина в колонізаторському дусі, бо сам приїхав до Києва, перейнятий ідеями російських мислителів

¹² Найстаріший український університет, заснований у Києві в XVII ст. на базі православної Києво-Могилянської колегії, створеної 1632 року київським митрополитом Петром Могилою, де виховувалася політична й духовна руська еліта. Рішенням Святійшого Синоду, керівного органу Російської Православної Церкви, 1817 року академію закрили, а в її стінах відкрили Київську духовну академію, що проіснувала до 1919 року і була закрита радянською владою. Відродження Києво-Могилянської академії почалося одразу після здобуття незалежності.